

جستاری بر تزئینات مسجد جامع ساری

تاریخ دریافت: ۹۹/۰۳/۲۶

تاریخ پذیرش: ۹۹/۰۴/۲۸

کد مقاله: ۲۷۵۸۲

پیمان غضنفری^{۱*}، آزاده آرزو^۲

چکیده

مسجد جامع ساری از ابنیه مهم تاریخی معماری استان مازندران می باشد. این بنا یکی از اولین مساجد جامع استان بوده که ساختمان آن از ابتدا برای پرستش ساخته شده است. این بنا در ابتدا پرستشگاه دین زرتشت و در سال ۱۴۴ ه.ق به مسجد و برای پرستش الله تغییر یافته است. این مسجد از معدود بناهای تاریخی این استان است که با توجه به آب و هوای این منطقه که رطوبت مضاعف باعث نابودی بناها می شود، تاکنون پابرجاست. از دوران قاجار و پهلوی اول بازسازی های متعددی در این بنا انجام شده که این مرمت ها تا زمان معاصر ادامه داشته است. مرمت های بسیار باعث شده طرح این بنا به شبستان ستوندار و ایواندار تبدیل شده و جزئیاتی را به همراه داشته باشد. از خصوصیات این مسجد می توان به سقف چوبی آن اشاره کرد. این پژوهش با روش گردآوری اسنادی و میدانی و روش تحقیق توصیفی-تحلیلی به بررسی جزئیات و تزئینات مرمت آخر این بنا که پس از آتش سوزی سال ۱۳۹۷ انجام شده، می پردازد. این نوشتار به تحلیل تزئینات این مسجد می پردازد و در دو بخش بررسی و تحلیل این مهم را به انجام می رساند. تزئینات این بنا از قبیل کاشیکاری، گچکاری، چوبی، سفال کاری و آجرکاری بوده که به بررسی آنها پرداخته شده است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

واژگان کلیدی: تزئینات، جزئیات، مسجد، مسجد جامع، ساری.

۱- دانشجوی دکتری معماری، دانشگاه آزاد اسلامی واحد سمنان، (نویسنده مسئول) (pamdesigners@gmail.com)

۲- کارشناسی ارشد معماری، دانشگاه پردیسان فریدونکنار.

۱- مقدمه

مسجد جامع ساری، بنایی است که بر ویرانه‌های آتشکده بنا شده است. این محوطه از ابتدا محل پرستش بوده و پس از اسلام آوردن علویان، این بنا به عنوان مکانی برای پرستش الله بر پا شده است. مسجد حاضر، مسجدی شبستانی و یک ایوانی است که بنا به اقلیم و آب و هوای شمال ایران سقف‌های آن شیبدار شده و جزئیات و تزئینات آن چوبی است. یکی از ارکان تزئین مساجد استفاده از نقوش هندسی در مفهوم نمادین و فلسفی آن به منظور تأثیرگذاری روانی بر عابد و تقویت حس وحدانیت در فضای مسجد است. این بنا پس از آتش سوزی تیرماه ۱۳۹۷، مورد بازسازی قرار گرفته و مرمت شده است. بازسازی انجام شده مسجد را شبیه به حالت قبلی خود در آورده است. مسجد از آنجا که محل پرستش خداست، تزئینات کمتری داشته که حواس مومن را به دنیای مادی و گذرا جلب نکند. به همین جهت تزئینات این بنا به سرشیرها، سقف‌های چوبی داخلی و دهن اژدری‌ها و در نهایت منبر چوبی قدیمی که در شبستان جنوبی قرار گرفته است، منتهی می‌شود. البته پیشانی ایوان این مسجد به کاشی‌کاری‌های معرق مزین شده است. در متن کاشی‌های معرق، نوشته‌هایی به خط بنایی کار شده که در بین نوشته‌ها کلمات محمد و علی در فواصل مختلف و در کادرهای مجزا مشاهده می‌شود. این بنا که از قدیمی‌ترین بناهای شهر ساری است، در پژوهشی به طور کامل بازنگری نشده و تزئینات آن مورد بررسی قرار نگرفته است. بدین سبب در این پژوهش به بررسی این جزئیات و تزئینات پرداخته شده است.

۲- سوال و روش تحقیق

عمده‌ترین تزئینات به کار رفته در مسجد جامع ساری کدام است؟

روش این تحقیق به شیوه توصیفی-تحلیلی آثاری است با محتوای تزئینات معماری سنتی از جنبه نظری، مهمترین زمینه‌های تولید مفاهیم تزئینات موجود در مسجد جامع ساری، بوده است. در فرایند دستیابی به مفاهیم این تزئینات براساس الگوهای مطالعاتی پژوهش‌های پیشین و بررسی نقشه‌های موجود از طرح مرمتی اخیر این مسجد به تجزیه و تحلیل این جزئیات و تزئینات پرداخته خواهد شد.

۳- پیشینه تحقیق

در رابطه با معماری مساجد جامع تحقیق‌های متعددی از جمله کتب، مقالات و پایان‌نامه‌ها، انجام شده است و در این نوشته‌ها با بررسی مساجد جامع به نتایج مختلفی رسیده‌اند. از آن جمله تحلیل معماری مساجد ایران نوشته رضا شاطریان است که به بررسی هنر و معماری مساجد ایران پرداخته است. در این کتاب ویژگی‌های معماری مساجد بزرگ بررسی شده و ساختار معماری آنان ارائه گردیده است. مریم هنردان در پایان‌نامه کارشناسی ارشد باستان‌شناسی، به بررسی و مطالعه ویژگی‌های تزئینات معماری مسجد جامع مظفری کرمان پرداخته است. در این پژوهش سعی بر این بوده که اطلاعات کلی درباره انواع فنون ساخت و نقوش به کار رفته در تزئینات کاشی‌کاری بنای مسجد ارائه گردد. نعمتی و شهلائی، در مقاله "تحول فضایی در معماری مسجد چهارایوانی نسبت به مسجد شبستانی" با در نظر گرفتن نظریه نحو فضا به بررسی الگو فضای معماری پرداخته‌اند. بهبود کیفیت معماری مسجد جامع اصفهان براساس سیر تاریخی و تغییر الگوی آن از شبستانی به چهارایوانی بررسی شده است. زمرشیدی در مقاله "مسجد بی‌نظیر جامع گوهرشاد و هنرهای قدسی معماری" به تحلیل جزء به جزء این مسجد پرداخته است. در رابطه با معماری اسلامی-ایرانی و نمادهای آن کتب متعددی نوشته شده است. از آن جمله کتاب هنرهای شیعی در مجموعه تاریخی و فرهنگی شیخ صفی‌الدین اردبیلی نوشته حسن یوسفی و ملکه گلمغانی‌زاده اصل است که به بررسی نمادهای شیعی در این مجموعه پرداخته است. همچنین مقاله علی‌اصغر کلانتر و دکتر حبیب‌الله آیت‌اللهی با عنوان «کاربرد آیات قرآنی و متون مذهبی در تزئینات معماری شیعی مازندران» چاپ‌شده در مجله نگره به بررسی کتیبه‌های شیعی به کار رفته بر مقابر امام‌زاده‌های مازندران پرداخته شده است.

۴- ادبیات پژوهش

۴-۱- مسجد جامع

کلمه «جامع» در قرآن کریم تنها یک بار به معنای لغوی (در ترکیب «امر جامع») و به مثابه اسمی از اسامی حق تعالی به کار رفته است. به طور کلی این واژه که از اسم فاعل جمع و به معنای پیوستن اجزا به یکدیگر و گردآوردن است، نوعی باشکوهی از بنا بود که رابطه کاملاً مستقیمی با کارکرد بسیار بزرگتر مسجد داشت و نفس لفظ آن، کارکرد حیاتی این بنا را یادآوری می‌کند (قرآن کریم).

آنچه مسجد جامع را جامعیت می‌داد، برگزاری نماز جمعه در آن بود؛ تا جایی که مسجد جامع را مسجد جمعه نیز می‌گفتند. جامع، نقشی عمومی با مایه‌های نمادین و تبلیغی داشت که مساجد عادی از آن بی‌بهره بودند. بنا به روایات و متون تاریخی، احداث جامع تنها با اجازه و تصویب شخص خلیفه بود؛ چنان که احداث جامع بصره و کوفه با اجازه خلیفه دوم بود (دینوری، ۱۳۸۳). پیشینه مسجد جامع به سال‌های اولیه اسلام و زمان حیات پیامبر (ص) بر می‌گردد. اما ترویج و بنیان مسجد جامع به طور رسمی از دوره خلیفه دوم آغاز شد. در این دوره به مسجد جامع، مسجد اعظم می‌گفتند (کلینی، ۱۳۷۵) و برگزاری نماز جماعت و نماز مستحبی را در آن، برتر از حج و عمره مستحبی می‌دانستند (سویطی، ۱۳۹۰). در نام‌گذاری جامع‌ها، پیروی از آموزه‌های اخلاقی و دوری از خودنمایی و نیز جلب رضایت پروردگار و ثواب اخروی موجب می‌شد که بانیان جامع، دست کم در ظاهر، چندان عنایتی به نام‌گذاری رسمی برای جامع‌ها نداشته باشند، از این رو بیشتر مساجد به نام شهرها خوانده می‌شدند (نوری، ۱۳۶۶).

۴-۲- تزئینات

یکی از دلایل زیبایی و منحصر به فرد بودن معماری اسلامی ایران تزئینات آن است. این تزئینات که شامل هنرهایی مانند آجرکاری، حجاری، کاشی‌کاری، گچبری، آینه‌کاری و غیره می‌شود، در هر دوره بنا بر مقتضیات زمان خود ویژگی‌های متفاوتی دارند. از طرفی شرایط بومی و اقلیمی نیز تأثیر مهمی در چگونگی این فنون تزئینی داشته است.

۵- مسجد جامع ساری

شهر ساری از جمله شهرهای باستانی استان مازندران است. در نقشه‌های جغرافیایی زمان هخامنشیان تنها یک شهر در کنار دریای خزر مشاهده می‌شود و نام آن زادکارتا است و مکان تاریخی شهر زادکارتا دقیقاً با جایگاه کنونی ساری همخوانی دارد. گرچه برخی محققین بنیاد شهر ساری را از اقدامات فرخان بزرگ می‌دانند، ولی با مرور تاریخ مازندران می‌توان باور داشت که ساری کنونی بر روی لایه‌های شهری ساخته شده که از قرون ماقبل از اسلام مرکز ایالت شمالی ایران بوده است.

شکل ۱- موقعیت شهر ساری و مسجد جامع در آن (ماخذ: Google map، ۱۳۹۹)

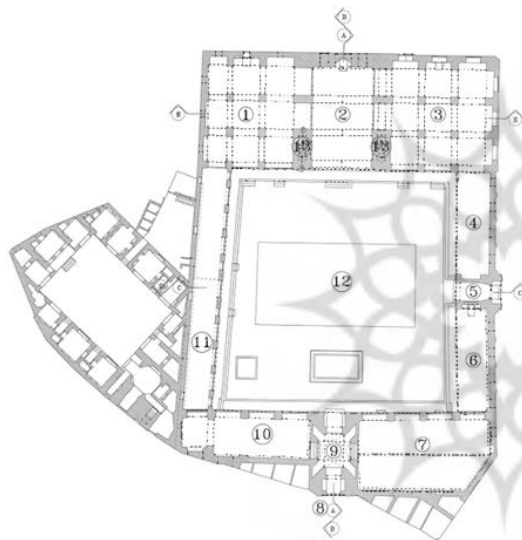
مسجد جامع ساری را یحیی بن یحیی در زمان خلافت هارون الرشید بنیاد نهاد و مازیار بن قارن به اتمام رسانید (تسبیحی، ۱۳۴۵). امیر که ذکر وی برود بنیاد نهاد و مازیار بن قارن با تمام رسانید و آثار عمارت مازیار بیشتر ظاهر است و گنبد آن چهار در که در مقابل سرای باوندان نهاد و ملک سعید اردشیر غفرالله ذنوبه آن موضع را باغی خرم ساخته بود و به یک جانب میدان و گنبد در میان منوچهر شاه اساس افکند و به عهد اصفهید خورشید گاو باره خللی یافته بود مرمت کردند، در مقدور هیچ آدمی نیست که از آن عمارت خستی جدا کنند از احکام ریخته که فرموده اند (اقبال آشتیانی، ۱۳۸۶). این بنا از اولین مساجد دیار علویان و شمال کشور بوده است. مسجد جامع ساری بر روی ویرانه‌های آتشکده‌ای در این مکان بنا شده است. مسجد جامع ساری در کوچه‌ای به همین نام در مرکز شهر ساری قرار گرفته است. این شهر همچون تمامی شهرهای این مرز و بوم نقطه مرکزی آن که گره اصلی شهر بوده، با حضور مسجد جامع پرنگ شده و در ادامه آن بازار و شروع شهر از این نقطه بوده است.

شکل ۲- مسجد جامع ساری، (ماخذ: نگارنده، ۱۳۹۹)

۶- یافته‌های تحقیق

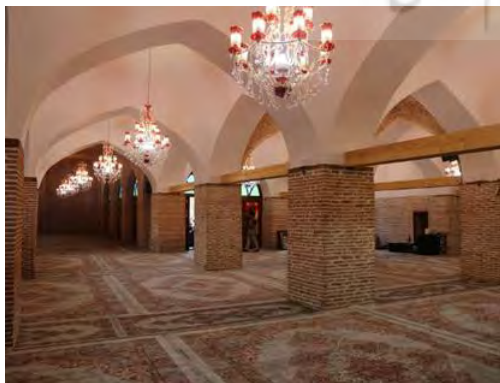
همانطور که گفته شد مسجد جامع ساری، با قرارگیری در مرکز شهر ساری و در کنار بازار شهید رجایی از نقاط کانونی این شهر است. در شکل ۳، پلان فضاهای همکف این بنا نشان داده شده است:

۱. شبستان خواهران
۲. شبستان اصلی و محراب‌خانه
۳. شبستان برادران
۴. شبستان جنوب غربی
۵. ورودی غربی بنا
۶. شبستان شمال غربی
۷. شبستان شماره یک شمالی
۸. ورودی شمالی
۹. هشتی
۱۰. شبستان شماره دو شمالی
۱۱. شبستان شرقی بنا
۱۲. حیاط مرکزی
۱۳. فضای راه پله و مناره

شکل ۳- پلان فضاهای همکف مسجد جامع ساری، (ماخذ: شرکت مهندسان مشاور پام، ۱۳۹۹)

۶-۱- تزئینات موجود در مسجد جامع

شکل ۴- شبستان جنوبی مسجد جامع ساری، (ماخذ: نگارنده، ۱۳۹۹)

تزئینات و جزئیات در این مسجد به دو دسته تقسیم می‌شود. تزئیناتی که در نمای این بناست و تزئیناتی که داخل این مسجد را مزین کرده است. با توجه به منطقه مورد بررسی که شمال کشور است، در این منطقه با توجه به فراوانی چوب، جزئیات چوبی از اصلی‌ترین تزئینات این مسجد بوده است. منبر چوبی کهن، دهان اُذری‌های شبستان شمالی، سرشیرهای سقف‌ها، درها و پنجره‌های چوبی از تزئینات چوبی این بناست. ایوان و شبستان اصلی این بنا که ورودی آن با آجرکاری، کاشی‌کاری و خط کوفی مزین شده، از دیگر تزئینات این مسجد است که در ادامه این پژوهش به تفصیل آن می‌پردازیم.

۶-۱-۱- تزئینات آجرکاری

شکل ۵- ورودی شمالی مسجد جامع ساری، (ماخذ:

نگارنده، ۱۳۹۹)

شکل ۶- طرح خفته راسته کف میانسرا و دیواره مهتابی

مسجد جامع ساری، (ماخذ: نگارنده، ۱۳۹۹)

شکل ۷- طرح مشبک آجری پشت شبستان جنوبی

مسجد جامع ساری رو به کوچه پشت مسجد، (ماخذ:

نگارنده، ۱۳۹۹)

آجر از قدیمی‌ترین مصالح مورد مصرف در معماری است که قدمتی ۶۰۰۰ ساله دارد و همچنان نیز با وجود صنعتی شدن جوامع و روی کار آمدن مصالح جدید، جایگاه خود را حفظ کرده است (هوج، ۱۳۸۰). در معماری اسلامی ایران، آجر همواره نقش مهمی را ایفا می‌کند. در حقیقت آجر به عنوان عمده‌ترین ابزار شکل دهی بنا، قابلیت این را داشته است که در تمامی وجوه و اجزای ساختمان، از پی، اسکلت‌سازی و استخوان‌بندی گرفته تا تزئینات، نماسازی و جزئیات بنا به کار رود (کیانی، ۱۳۷۶).

مسجد دارای دو ورودی غربی و شمالی است که ورودی اصلی آن در سمت شمال قرار گرفته و دارای فضای هشتی و سقف گنبدی با تزئینات کاربردی است. (پاباریک، شاپرک، سنپوسه، سینه باریک)

الف- آجرچینی ساده

از جمله تزئینات آجری به کار رفته در مسجد، آجرچینی ساده است که در سرتاسر بنا از جمله سقف و دیوارهای راهرو ورود به حیاط پشتی، رواقها و شبستان‌های مسجد دیده می‌شود. الگوی آجرچینی به کار رفته در تمامی بخش‌های مسجد تقریباً یکی است آجرچینی روی دیوارها به صورت خفته و راسته یا افقی و عمودی است. در رسمی‌بندی‌های سقف‌های مسجد نیز آجرها به صورت عمودی، افقی و یا اریب چیده شده‌اند.

ب- راسته خفته

خفته و راسته یا نر و لاس فن و طرحی از آجرچینی در ساخت سطوح تاق ضربی یا آجرفرش کف است که آجرها یکی‌درمیان به شکل عمود بر یکدیگر (یکی خفته و افقی و دیگری راسته و عمودی) کار گذاشته می‌شود. با عبور از فضای هشتی وارد فضای میان سرا می‌شویم. که کف آن با طرح‌های زیبای آجری مفروش گردیده است.

ج- مشبک آجری

از دیگر تزئینات آجری به کار رفته در مسجد، مشبک آجری است. این شیوه آجرکاری معمولاً در بخش‌های مرتفع فضاهای بسته مسجد جهت هدایت نور به داخل بنا استفاده می‌شود. پنجره‌های پشت مسجد به سمت بافت تاریخی کوچه مسجد جامع با این فن اجرا شده‌اند. این پنجره‌ها با فرم مشبک فخری مدی پنجره مقصوره، ساخته شده‌اند.

۶-۱-۲- تزئینات کاشیکاری

اوایل دوران اسلامی و پیش از روی کار آمدن کاشی‌کاری از آجرکاری، گچبری و حجاری برای تزئین بنا استفاده می‌شده است. در معماری ایران فن لعاب دادن آجر به تدریج منجر به تولید کاشی شد. آغار استفاده از کاشی در معماری اسلامی به درستی مشخص نیست. بررسی‌ها و کاوش‌ها نشان می‌دهند که از اواخر قرن چهارم هجری هنرمندان با ساخت کاشی و نحوه لعابدهی آشنا بوده‌اند.

شکل ۸- کاشیکاری ورودی شبستان جنوبی مسجد جامع ساری، (ماخذ: نگارنده، ۱۳۹۹)

کاشیکاری از مهمترین تزئینات معماری اسلامی در ایران محسوب می‌شود و بسیاری بر این عقیده‌اند که ایران اولین کشوری است که از کاشی هم برای تزئین و هم به منظور استحکام بنا بهره گرفته است (کیانی، ۱۳۶۲). هنر کاشیکاری در طی ادوار اسلامی با ویژگی‌های خاصی تکامل، گسترش و توسعه یافت و با شیوه‌های مختلف ساخته و پرداخته شد. طی این ادوار همواره از کاشی جهت تزئین بناهای مختلف به ویژه بناهای مذهبی بهره برده شد. سردر ورودی شبستان اصلی که همان شبستان جنوبی است با کاشیکاری مزین شده است.

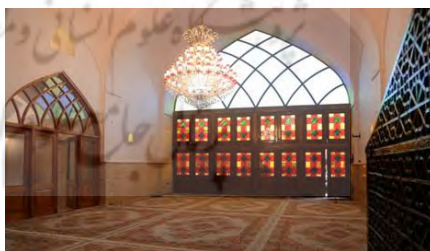
۶-۱-۳- تزئینات گچ کاری

گچ، از قدیمی‌ترین مصالح ساختمانی شناخته شده است (Malta at els, 2007). به سبب ویژگی‌های ممتاز این ماده، متناسب بودن آن با شرایط اقلیمی و دسترسی آسان کاربران از دوران پیش از تاریخ، در آثار معماری ایران به کار رفته است (ملک شه‌میرزادی، ۱۳۸۷). موارد بهره‌گیری از گچ در ایران باستان به ویژه در نمونه‌هایی چون آثار عیلامی هفت تپه خوزستان (نگهبان، ۱۳۷۲)، سطوح رنگین تپه باباجان (فریه، ۱۳۷۴)، آثار یافت شده از تپه گوران (مکی نژاد، ۱۳۸۷) و نمونه‌های بر جای مانده از دوران هخامنشی (پرادا و همکاران، ۱۳۸۳) علاوه بر محافظت از دیوارها و اجزای معماری، از جنبه تزئینی نیز قابل بررسی‌اند.

دوران اشکانی و ساسانی، به عنوان عصر تکامل و روشمند شدن تزئینات گچی در آرایش معماری پیش از اسلام، شناخته شده است. دورانی که تا قرن‌های متمادی بر زینتکاری بناهای اسلامی نیز تأثیرگذار بود (اصلانی و همکاران، ۱۳۸۹). تزئینات گچ این بنا به دو دسته مقرنس کاری و گچبری تقسیم می‌شود که مقرنس شامل: مقرنس کاسه ای و مقرنس لانه زنبوری، گچ بری نیز در محرابها و پوشش فضای شبستانها و حجره ها، انجام شده است.

شکل ۱۰- مقرنس محراب شبستان جنوبی مسجد جامع ساری، (ماخذ: نگارنده، ۱۳۹۹)

شکل ۹- گچکاری شبستان جنوبی مسجد جامع ساری، (ماخذ: نگارنده، ۱۳۹۹)

۶-۱-۴- چوب

در بناها و ساختمان‌های قدیمی، چوب هم به عنوان اجزاء اصلی و هم به مثابه اجزاء تزئینی استفاده می‌شده است. تنه‌های قطور و بلند چوبی به عنوان تیرهای اصلی جهت ساخت سقف‌های مسطح و ایوانهای مسقف چوبی همراه با ستونهای بلند و باریک مزین به تزئینات بوده است (پیرنیا، ۱۳۸۷). استفاده از چوب جهت پوشاندن سقف بناها به زمان‌های بسیار گذشته یعنی به ابتدای خانه‌سازی توسط انسان باز می‌گردد. این روند در طول قرن‌ها همچنان تداوم داشته و علی‌رغم تداول تیرهای فلزی به جای تیرهای چوبی از حدود یک سده پیش هنوز هم در بناهایی با پوشش گنبدی، تیرهای چوبی اهمیت خود را حفظ کرده‌اند (چمن، ۱۳۸۱).

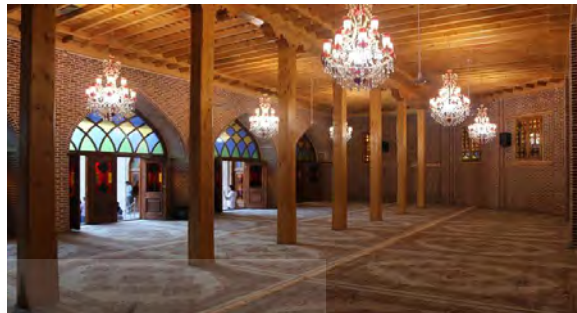
شکل ۱۱. سرشیر و پنجره مسجد جامع ساری، (منبع: نگارنده، ۱۳۹۹)

شکل ۱۴- منبر چوبی مسجد جامع ساری، (ماخذ: نگارنده، ۱۳۹۹)

از آنجا که این بنا در شمال ایران قرار گرفته و مصالح اصلی در این منطقه چوب است، چوب از عنصر اصلی این مسجد است. در بررسی تزئینات چوبی این بنا به موارد زیر بر می‌خوریم:

- سرشیرها
- دهان اُردی‌ها
- سقف داخلی
- منبر چوبی
- ستون‌های شبستان‌ها
- پنجره‌ها
- درهای چوبی

شکل ۱۲. دهان اُردی‌ها و سقف داخلی و ستون‌های شبستان شمالی مسجد جامع ساری، (منبع: نگارنده، ۱۳۹۹)

شکل ۱۳- منبر چوبی مسجد جامع ساری، (ماخذ: نگارنده، ۱۳۹۹)

۶-۱-۵- سفال پوشی‌ها

اگر سفال پوشی سقف را از عناصر جزئیات و تزئینی این مسجد بدانیم (که بنا به نظر نویسندگان از تزئینات این بنای تاریخی ایست) به تفضیل آن هم می‌پردازیم:

سفال پوشی‌ها در شکل‌های مختلف انجام می‌شود که در مجموع قطعات آن از سفالهای « استوانه‌ای مخروطی » که نیم دایره نیز گفته می‌شود، تاجی، موجدار، شیاردار و تخت تشکیل می‌گردد. معمولاً سفالهای استوانه‌ای با دست ساخته می‌شود و از میان بریده شده به کوره برده می‌شود. پس از پختن، به صورت درگیر و کلاف در یکدیگر در پوشش‌ها و دوبندی‌های دو سطح همجوار، یعنی در خط شیب‌ها و در پوشش دو بند خط‌الرأس استفاده می‌شود. این سفال به نام سفال‌های رشتی و گیلانی معروف می‌باشند. سفال‌های موجدار نیز با دست و یا امروزه با ماشین ساخته شده و جهت پوشش‌ها به خصوص در کنار دیوارهای مشترک و ساختمان همجوار جهت برگرداندن آب به داخل و به طرف پوشش سفال به کار می‌شود. سفال‌های شیار دار از مقاوم‌ترین سفالهای موجود می‌باشد که شیارهای آن حالت تیرچه را در سفال به وجود می‌آورد. معمولاً در پشت این سفال زائده‌ای وجود دارد که در پشت « ترکه » واقع شده و سبب نگهداری سفال می‌گردد. ضمناً با استقرار شیار، سفال بالایی در شیار زیرین سبب درگیر بودن بیشتر آنها می‌شود.

شکل ۱۶- سقف سفالی شبستان غربی مسجد جامع ساری، (ماخذ: نگارنده، ۱۳۹۹)

شکل ۱۵- سقف‌های سفالی مسجد جامع ساری، (ماخذ: نگارنده، ۱۳۹۹)

۷- نتیجه‌گیری

در این پژوهش تزئینات به کار رفته در مسجد جامع ساری مورد بررسی قرار گرفتند. چوب که از عناصر مرسوم در خطه شمالی کشور است، بیشترین سهم را در تزئینات این بنا بر عهده دارد. تزئینات و جزئیات چوبی این بنا شامل: سرشیرها، دهان اژدری‌ها، سقف داخلی، منبر چوبی، ستون‌های شبستان‌ها، پنجره‌ها، درهای چوبی است. پس از آن آجر و آجرکاری‌های متنوع در این بنا که شامل سقف گنبدی ورودی شمالی، تزئینات کاربندی، آجرچینی ساده، راسته خفته، مشبک آجری و پس از آن گچ‌بری و گچکاری که تزئینات گچ این بنا به دو دسته مقرنس‌کاری و گچبری تقسیم می‌شود که مقرنس شامل: مقرنس کاسه ای و مقرنس لانه زنبوری، گچ بری نیز در محرابها و پوشش فضای شبستانها و حجره‌ها، انجام شده است و در نهایت کاشیکاری ورودی شبستان اصلی، قرار گرفته است. در مرحله آخر با اشاره به سقف بنا و سفال‌های سقف مورد بررسی قرار گرفته است.

منابع

۱. قرآن کریم.
۲. اصلانی، حسام و امامی، امین و صالحی کاخکی، احمد، (۱۳۸۹)، «فناوری معرق‌های گچی تخمه گذاری در تزئینات معماری دوره صفویه»، پژوهش‌های تاریخی، سال دوم، شماره ۱.
۳. پرادا، ایدت و رابرت، دای سون و ویلیکینسون، چارلز، (۱۳۸۳)، «هنر ایران باستان»، ترجمه یوسف مجیدزاده، چاپ دوم، تهران: دانشگاه تهران.
۴. پیرنیا، محمدکریم، (۱۳۸۷)، «معماری ایران دوره اسلامی»، گردآورنده: محمدیوسف کیانی، تهران، انتشارات سمت.
۵. چمن، حمیدرضا، (۱۳۸۱)، «حفاظت و مرمت نقاشی رنگ و روغن بر روی چوب»، پایان‌نامه کارشناسی مرمت آثار تاریخی، دانشکده مرمت، دانشگاه هنر اصفهان.
۶. دینوری، ابوحنیفه، (۱۳۸۳)، «اخبار الطوال»، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران، نشر نی.
۷. سویطی، محمد حسین علی، (۱۳۹۰)، «تاریخ واسط درسه فی الحرکه الفکریه خلال العصر العباسی»، بیروت، موسسه مصر مرتضی للکتاب العراقی.
۸. فریه، ر دلبو، (۱۳۷۴)، «هنرهای ایران»، ترجمه پرویز مرزبان، تهران: فرزانه روز.
۹. کلینی رازی، ابن اسحاق، (۱۳۷۵)، «الکافی»، ترجمه جواد مصطفوی، تهران، ولیعصر.
۱۰. کیانی، محمدیوسف، (۱۳۷۹)، «تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی»، تهران: سمت.
۱۱. کیانی، محمدیوسف، (۱۳۷۶)، «تزئینات وابسته به معماری ایران دوره اسلامی»، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
۱۲. ملک شه‌میرزادی، صادق، (۱۳۸۷)، «باستان‌شناسی تا هزاره دوم ق. م»: اطلس تاریخ ایران، چاپ سوم، تهران: سازمان نقشه برداری کشور.
۱۳. مکی نژاد، مهدی، (۱۳۸۷)، «تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی»، تزئینات معماری، تهران: سمت.
۱۴. نوری، حسن بن محمدتقی، (۱۳۶۶)، «مستدرک الوسایل»، تصحیح و تحقیق موسسه آل‌البیته (ع)، قم، انتشارات موسسه آل‌البیته (ع).
۱۵. نگهبان، عزت‌الله، (۱۳۷۲)، «گزارش حفاری‌های هفت تپه دشت خوزستان»، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
۱۶. هردان، مریم، (۱۳۹۴)، «پایان نامه کارشناسی ارشد رشته باستان‌شناسی دانشگاه هنر اصفهان»، استاد راهنما: دکتر احمد صالحی کاخکی، استاد مشاور: خانم بهاره تقوی نژاد.
۱۷. هوج، جان چارلز، (۱۳۸۰)، «راهنمای آجرکاری»، ترجمه نورالدین صدری، تهران، انتشارات فنی ایران.

18. Malta da Silveria, P.Veiga, M. de Brito, J. (2007). Gypsum coating in ancient buildings, Construction and Building Materials, 21: 126-13